

Şeyhî'nin Dili Hakkında

Dr. Ali Nihat

Metin şerhi Doçenti

Şeyhî, denebilir ki Anadolu'da açılıp büyüyen *Divan edebiyatı* nın ilk büyük sanatkârıdır. Kendinden evvel gelen ve eserleri zayıf olmıyan şairlerle karşılaştırsak, *Şeyhî*'de gerek sanat gerek dil bakımından esaslı başlıklar buluruz. Çagatay ve Azerî sahalalarında yetişen şairler, İran'a daha yakın olmaları itibarıyla, Anadolu'ya nazaran daha önce klâsikleşmişlerdir. Meselâ Nevaî'den evvel yetişen şairlerle, *Nesimî* ve *Şeyhî*'yi yan yana getirirsek bu hakikat derhal göze çarpar. Şeyhî, *Ahmedî* ile *Gülşehri*'yi biraz istisna edersek, kendinden evvel gelen şairlerle mukayese dahi edilemez. İran tesiri Şeyhî, de çok fazladır. Bununla beraber, dili, kâfi derecede pürüzsüz olamamıştır. XVI ıncı asırda *Bakî*, Divan edebiyatı dilini kurmuştur. Şeyhî'nin dili hakkında yaptığımız bu araştırma, Divan edebiyatına girerken türk dilinde yaşayan son bakıyeleri gösterecektir. Bir iki asır içinde bunlar da ortadan kaybolmuş, meydan bol bol arap ve Fars kelimelerine kalmıştır.

Biz, burada, onun yalnız dil hususiyetlerini göstereceğiz. Nazım yolunda yaptığı mühim işler mevzuumuzun haricindedir.

Şeyhî'nin dili, kendi zamanında yaşayan sanatkârların dilinden, nisbeten ayrıdır. İran zevki, onun dilinde, gayrimeş'ur bir değişiklik yapmıştır. Garipname, Süheyl ve Nevbahar, Gülşen-i Râz tercümesi gibi, o asırlar mahsulleriyle karşılaştırsak, bu değişikliği duyarız.

Şeyhî'nin dili hakkındaki bu yazıyı, birkaç kısma ayırmak mecburiyetindeyiz.

I — *Şeyhî* ve asrında kullanılıp ta temellince kurulan Divan edebiyatında yaşamıyan veya nâdiren raslanan kelimeler;

Ağu = Zehir

Şeyhî'ye tas ile içirirse firak ağı

Apardı = aldı, götürdü

Nigârâ haddinin lûtfu komadı gülde reng -ü- bû
Apardı gözlerin sihri gözünden nerkisin uyhu.

Assılu = faydalı

Ey rıyayî ameli assılu bilen sôfi

Agıllanmak = (hâlelenmek)

Sebze de ağıllanıcak ay yüzü

Aya = Sâhip

Hikmet ayası pirden öyle işidürüz

Arınmak = temizlenmek

Bari nesine aşıkâ züht ıssı ta'neder
Çün gendünün hasetten arınmadı sinesi

Berk = kuvvetli

Meğer kim berkmiş Yârap gönüller Tûr -u- Musadan

Belek = hedıyye

Rıdyan bölük bölük yöğürür kim ala belek

Dükeli (Tükeli) = hepsi, tamamen

Mahbub - u - sım - ü - zer dükeli senin oldu tut
Yok bir nefes çü möhlet ecelden ne faide

Dün = gece

Hüsnün gününe benzeyemez bedr-ü- ay çün
Bir dün kemali var kalanı kem gelüp gider

Dürüşmek = çalışmak.

Şeyhî dürüşme zahmet ile şerhetmeğe
Bir hüsnü kim denilmiye bin yılda gayeti

Enek = çene

Dudagı sarhmış - ü - düşmüş enek

Em = ilâç

Çu dermiyandır anınla cihan -ü- can -ü- gönül
Yine bu derdin emin Şah-ı Germiyana yazam

Eyitmek = söylemek

Ol izzet ıssı hâceye eydin ki vakttir
Hasta kulun sorarsa ki dahi nefes gelür

Görklü (Körklü) = güzel

Yok yok illâ ki seni cümle sever ehl-i Bihîşt
Görklü didarını görmeye temennaya gelür

Göyünmek = yanmak

Haddin çerağı şevki ile lâle her gice
Yansa göyünse tan mı çü pür nur - ü - nâdır

Gözü (Gözü) = ayna

Lâtiftür dil-ü- can gözü ki hüsnüne ..

İvmek = acele etmek

Yaşım yiler ki yilden önürde ala gerdün
Didüm ki ivme epsem didi bir izin öpsem.

İğnamak (Ağnamak) = debelenmek

yuvarlandı ve biraz iğnadı

İleyince = önünce. (beraber, maiyetinde)

Kim atı ileyince melâik haşer gider.

İrlamak = şarkı söylemek

Başladı ırlayıp çağırmağa

İtmek = mahvolmak

Lebin ahbine ittim tan mıdır ger
Serâbı çeşme-i ter sana teşne

Kağırmak = çağırarak

Yüzünün şem'ine karşı yakılup yanmak için
Kağırp cem' ederim her gice pervaneleri

Kakımak = kızmak

Sôfi kakıdı Şeyhî'ye aşk anduğu için
İşitmezem sözün ko çağırsın kolayına

Kamu = hep, bütün, her.

Devletin eşiğinde kim kamuya feth-i bap olur
Biz kula sorarsa hemin cev-ü- gam-ü- azap olur

Karakçin = göz

Ger ahuvâne kilsa karakçinlerini çin

Karvamak = kavramak

Değme kerret ki şevk ile karvar

Kayırmak = eseflenmek

Gamın yidüğüm için ko fırakın öldürsün
Kayırmaz öldüğü ön yise kanbahayı katil

Kınamak = ta'zip etmek, incitmek

Nâzik tenini andan ötürü kınadı Hak
Türlü belâ ile k-ûlaşa Hakka bigünah

Kısu = Sıkıntı

Dün - ü - gün kahr ile kısuda idi

Kıya = kıyasıya

Kulunu katil ise kasdin kıya bakışın bes
Koğıl kılıcı ki kılır koluna zahmetler.

Nöker = hizmetçi

Tenha görünce gün bigi ol can acep değül
Şeh azm-i seyr kılsa nöker gendüden gider.

Okumak = çağırarak, isim vermek

Bu gün ki menzilümüz Arşa Ferş okur yiridür
Ger âsuman ede hizmetler âsitanumuza.

Önürtmek, öğürtmek = öne geçmek

yaşım yiler ki yilden önürde ala gerdün

Öş (Uş) = işte

Hayat istesen ihtiyar ile öl
Zarurî hot öş rüzgâr öldürür

{ Saçu = saçılan şey, hediye, nisar

Saçuya dilden eder dürr-ü- gevher efşanı

Sayru = hasta

Yani ki gönül ve can tabibi
Gayrusuna gülşeker getürdü

Sımak = kırmak

Bir gamzesi bin kalbi sır zülfü-ve ahdi tek.

Söygenmek = itimat etmek, dayanmak

Bu hâksara söygenüp inen dayanma kim.

Sünük = kemik

Tan değül mi yürür sünük çatlu

Suci = şarap

Gel ey gulâm-ı hoşneva bu demde şad olmak reva
İç sucini kayğun sava benden tut işbu pendî sen.

Tamu = cehennem

Reşk-i Behişt-ü- hürsun rahmet erür ki cânuma
Firkatın odu Tamudan dahi beter azap olur.

Tan = acep

Kerîm olan kişiden tan mıdır kerametler.

Tanuk = şahit

Anber saçunun derdi yakar micmeri oda
Göynüklü kokuları tanuktur ciğerimden

Tapu = hazret, huzur, « ta'zim ile » sen

Gönül ne vasfı ki Bağlar kemer bigi tapuna
Belin bigi nice ince hayali muzmer eder.

Tartmak = çekmek, taşımak

Çünkü yük tartar ol aziz oldu

Uran = mikyasa, nisbet

Rif'atün eflâke teşbih eyledüm aklım dedi
Bir nice anca yucaldırsan biraz uranıdır

Uru durmak = ayağa kalkmak

Oturma dur uru saki, ki hadden geçti müştakî

Us = akıl

Âkil bana nasihat eder kim der ussunu
Bilmez ki yâr ezelden edüptür delü beni

Uyarmak = uyandırmak

Gün yüzün şem'i şamdan uyarmağa çerağ

Yankulanmak = aksi sada

yankulanurdu dağ - u - dervaze

Yarmarmak = yalvarmak

yarmaru inleyu dedi ey pîr

Yarıcı = yardımcı

Ne biraz çekmeğine yarıcı var

Yaşmmak, yaşunmak == örtünmek

Yaşmde serm ile konca ...

Yat = yabancı

Cevr - ü - cefa - vü - belâ biz kuluna kıl şeha

Yatlara görme reva izzet - ü - ikramını

Yavıkılmak = kaybetmek, zâyi etmek

Şol güher kim kadri bin can -ü- cihandan yeğidi

Buldu illâ yavı kıldım kıymetünü bilmedüm

Yazı = sahra

Şevki yazısında yandılar zülâl-i vasl için

Teşnediller gözlerinden döktü Ceyhun -ü- Eres (Aras)

Yilmek = koşmak

Yüz yıl yilerse yıl bigi odunda yanmayan

Kaldı heveste bilmedi aşk-u- hava nedür.

Yöre = etraf

Kan ol yürek ki bülbüle zağ oldu hemnişin

Ağla gözüm ki gül yöresi doldu hâr ile

II — Manasında sonradan değişiklik olan kelime ve edatlar.

Anlamak = telâkki etmek

Bâd anlayan bu hâki zehi pâkdin ola

Ancağ = o kadar

Hezar dil gözedür dilber ise ancağ ola

Baş oynamak = hayatiyle oynamak

Baş oynayan yoluna yalnız beşer değül

Can ile geldi yoluna bu ins · ü - can dahi

Dahi = hâlâ, o kadar

Ol izzet ıssı hâceye eydin ki vaktır

Hasta kulun sorarsa ki dahi nefes gelür
 Nice kan dökmek için çapük ise çüst gözün
 Bizi can vermeğe aşkın dahi çâlâk eyler

Eğerçi = gerek

Göğün yüzünde melâik eğerçi yerde beşer
 Benimçün ah ederler nigâr sen gideli.

Geçmek = olmak, geçinmek, görünmek (mürekkep olarak kullanılır)

Nokta-i mimdir hakikat havz-ı kevser menba
 Ah ana hasret geçerler cennet - ü - gılmanlar

Göz karası = gözü kararmak

Göz karasiyle düştü perişan hatalara

Gözlemek = bakmak

Ganimet gör vücudun bir nefes kim
 Hakikat gözlesen âlem ademdir

Harf vurmak = Söz söylemek

Eyidin harf urana Şeyhî'ye divâne deyu
 Âkil ise okusun defter - ü - divanımızı

Hân dikmek = sofrâ kurmak, açmak

Ki salâ cümlemize dikmüşem üş hân-ı kerem

Hoş = zevk

Nâhoştur ol ki aşk ile kendi hoşun kovar

Kovmak = tâkip

Nâhoştur ol ki aşk ile kendi hoşun kovar

Nice ki = ne zaman ki

Nice ki vasl sözüne dil uzadur Şeyhî
 Firak odu onu şöyle yakar ki epsem olur

Nitaki = ne kadar

Ki ten nita ki zaif olsa aşk muhkem olur

Oturmak = konmak

Oturmadı gönüle gamından meğer gubar

III - *Şeyhî* zamanında kullanılıp sonradan yalnız şekli
değişen kelimeler ve edatlar

Aşak = aşağı

Kulum demiş keremden serve kaddin
Yuca himmetlünün kalbi aşaktır

Ayruk = ayrı, başka

Etmegil ayruk dahi kimse ile ihtilât

Bigi = gibi

Lâle bigi al olalım çün gül-i ter devridür.

Bile = «li» edatı yerinde

Badeyi gör ki kadehde ne letafet biledir

Doyunmak = doymak

Hânında lutfunun doyunur kâse-i niyaz

Erden = çok eskiden

Yirde yeni can verür erden çürümüş ölüye

Gendüzü = kendisi

Gendüzüne ver öğüdün yürü ey zâhidim diyen

Gey (key) = iyi, çok

Ay-ş - ü - sürür - ü - sıhhate can oldu gey baît

Karangu = karanlık

Gönlüm evi karangu ise gözlerime gel

Küçü (kiçi) = küçük

Muhayyer olur ahundan cihanda küçü - vü - büzürk

Ucundan = sebebiyle

Aşk ucundan çok olur Şeyhiye takri' -ü- itab

Ulurak = daha büyük

Rakibi koyup urdum itine yüz
Ana hörmet gerek kim uluraktur

Vakit = vaktime (istediğim zamana, iyi halime)

Ben ol havada uçarım ki zülfü damiyle
Gelürse vaktime ankaları şikâr ederim

4 — İran edebiyatından aldığı kinayeler ve kelimeleri :

Çi ger = gerçi

Çi ger yüzüm suyundan muhteremdür .

Siper salmak = âcizliği kabul edip karşıduraktan

vazgeçmek (سپر انداختن)

Saldı siper hata kıluben hamle Şah-ı Şam

Ver ni = yoksa

Ver ni biküllü şî'rden etmişüm içtinap

Yayını çekmek — müsabakaya girişmek

Irfan içinde çekmeye yayunu tir - i - Çarh [1]

Şeyhî'nin bazı hususî tabirâtı vardır. Bunları, şayanı dikkat gördüğümüzden, yazıyoruz:

Gözden ağlamak : Günüm kara deyüben ben gözden ağlaram liken...

Od gözlü : Haris.

Oda urmak : Gamzen kanım içerken urur oda bağırmı

Dil uzatmak : Niceki vasi sözüne dil uzadur Şeyhî

Söze gelmek : Söze gel bülbül bigi gül kim gülistan vaktidir

Hoş geçmek : Ben mübtelâyım ol ki belâ ile hoş geçer

Hiçe geçmez : Saçuna can veririz hiçe geçmez illâ anın

Terk urmak : Bütün ol aşkın yolunda baş -u- can terkin urup

Fikrolmak : Fikrolurken bu hâletin sıfatı

Terkolmak : Terk olsun imdi Rüstem -ü- Kâvüs kıssası

Şerhola : Diller üzre nice kim şerhola destan-ı kerem

Cümle teşkilinde Şeyhî'nin bazı «nahvî» tasarruflarını yazalım:

(Geh geh budur kulağıma bang-i ceres gelür)

1 — Bu cümlede « budur » kelimesini « Ancak şu kadar var ki » yerinde kullanmıştır.

(Begayet ebleh ola her kim ol şikâyet eder)

[1] « yay çekmek » ta'birinin türkçeden farsçaya geçmiş olması daha doğrudur.

- 2 — Burada «ol», rabıt zamiri yerine kullanılıyor.
 (Dem saçından ursa Şeyhî tan değil)
 (Teşni'nice bir kılasın sen sitareye)
 (Kadem evvelde basan Yusuf-u Şeyhî mi değil)
- 3 — Bu üç cümlede dem urmak, kadem basmak, teşni' kılmak mürekkep mas-tarları, birer kelime ile ayrılmıştır.
 (Her dem gözümün yaşı kapında dürür sâil)
 (Yüz kara topraklayındır)
 (Nutkun muallimi şübeh-i akladur necat)
 (Lâyık melâyik eyliye mi hulkuna sena)
- 4 — Bu dört mısırda (dur), (mi) fiil ve edatları cümle de yerlerini değiş-tirmişlerdir.
 «dur»; birincide sâil, ikincide kara, üçüncüde necat kelimelerinden sonra gelecekti
 «mi» edatı da, «lâyık» kelimesine bitişecekti.
 Bu üçüncü ve dördüncü şekiller, farsçada çok kullanılır.
 (Peri yüzlüm sür ağyarı kapından)
 (Melek yeri ne şeytan menzildir)
- 5 — Bu beytin ikinci mısırında « ne » kelimesi, « değil » manasına kulla-nılmıştır
 (Mahallen içre can verdiği Şeyhî)
 (Makamı yani canan menzildir)
 (Herdem erdüğü başım eşigine)
 (Yüz urub yani fethi baba gider)
 (Kılâda kıldığı tesbihi boynuna sôfi)
 (Muhakkıkım sanur amma heman mukallittir)
 (Helâlduğuna akl ol şaraba şahittir)
- 6 — Bu dört cümlede «mefu'liyet rabıtasının-ne şekilde kullanıldığını, izah ede'im:
 Birinci beyitte : Şeyhî'nin senin mahallende (Can vermesi), şu maksada mebnidir (yani) ki : onun makamı, canan menzildir.
 Burada «yani» kelimesi, (verdiği) fiilinin bağlandığı fiil mahiyetinde-dir; «yani», arapça, da (kasededer) manasıdır ki burada doğrudan doğ-ruya «fiil» yerinde kullanılmıştır
 İkinci beyitte de aynı şekilde kullanılmıştır.

Üçüncü beyitte : Sofunun boynuna tesbih asması, kendisini muhak-
kik sandığı içindir; fakat o, mukallitten başka bir şey değildir.

İki cümle arasında, birinci cümledeki mefu'liyet râbitasının bağla-
nacağı cümle, mahzuftur. İkinci cümle, «kıldığı» rabitasının bağlanaca-
ğı cümlelerin tefsiri mahiyetindedir.

Dördüncü mısradaki : (akıl ol şerabın helâl olduğuna şahittir) tarzın-
da nesre tahvil edeceğimiz cümle, çok bozuktur. Evvelâ, olduğuna yerine
(duğuna) kullanılmış, sonra (olduğuna) müzafının müzafıleyhi mefu-
lünileyh şekline sokulmuş.

(Zencire çekilmek dili divane ne müşkil)

(Feryadına ermediği canane ne müşkil)

7 — Bu beyitte de «mefu'liyet râbitası», doğrudan doğruya -zaman mana-
sını da ihtiva etmek şartıyla - tahfifi mastar yerinde kullanılmıştır.

FİİL ŞEKİLLERİ

1 — Müzari şekli:

A - Müzari menfi birinci şahsi : bilmezem.

Bu, osmanlı türkçesinde (bilmem) şeklini almıştır. Yalnız, bazı yer-
lerde, sonraki (em) hâlâ (m), (ün) şeklinde kalmıştır: Komazm, dileme-
zün, gibi.

B - Menfisi, te'kit maksadile mastarı müzaf hâline getirip sonuna (yok)
nefiy edatı ilavesiyle de yapılır : gitmeğim yok (gitmem) gibi.

2 — Emir şekli:

A - Emri hâzırların sonuna, (gil, gıl) lâhikaları gelir. Bunlar, (gelmek)
mastarının aşınmış şekillerinden başka bir şey değildir : sungıl.

B - Emri hâzırın sonuna, (e) sesli harfi gelmiştir: gele (gel yerine).

C - Emri hâzırın sonuna, (ginen) eklentisi gelir. Bu Âzerî lehçesidir.

D - Demek mastarı, «Şeyhî» dilinde, dimektir. Bunun emri hâzırının
cem'i, din (diyin), dimen (demeyin) şeklindedir.

3 — Naklî mâzi şekli:

A - Bazen, (up) eklentisiledir: Dolmuştur (Doluptur, yerinde).

B - Menfisi müsbet şekilde sonuna (değil) getirilerek yapılmıştır: görmüş değil (Görmemiş yerinde).

4 — *İstikbâl şekli:*

(Ser) eklentisile : idiser : (edecek)

5 — *İltizamî şekli:*

A — İltizamî şeklin sonuna, fiil zamiri iltizamî eklentisi olan (e) veya (a) dan sonra (yı, yi) almadan, doğrudan doğruya bitişir: Verem : (vereyim); aram : (arayım); karam : (karıştırayım); diyem : (diyeyim).

B — İltizamî birinci şahsın cem'i «vüz, vuz = (biz)» eklentisiyle olur: edevüz: (edelim); geçevüz : (geçelim).

Bu (vüz) eklentisi, bazen, doğrudan doğruya birinci şahıs (cemi') eklentisi gibi kullanılmıştır:

isevüz : (isek).

C - Takribî mânası olmadan, iltizamî şekli, (yazmak) mastariyle mürekkep bir halde getirmiştir:

Yanayazam : yanayım gibi.

6 — *Hikâye sîğaları:*

A - Hikâye eklentisi olan (di), çok defa, aslî maddeye doğrudan doğruya bitleştirilmiştir:

Ermeyedi : Ermeye idi.

Kaladı : Kala idi.

Çekmesedi : Çekmese idi.

Ancak, bunlardan (ermeyedi, kaladı) şekilleri, «iltizamî» nin hikâyesi değildir. Birincisi, muzari'in menfisinin; diğeri, müsbetinin hikâyesidir. Yani, ermeyedi: ermezdi; kaladı : kalırdı, yerlerinde kullanılmıştır.

7 — *Rivayet sîğaları.*

Müzari'in rivayeti sonuna şart eklentisi olan (se) getirilerek, şartın rivayeti yapılmıştır.

Olurmuşsa.

Bu «olurmuşsa» kelimesinin sonunda (ş) ve (s) harflerinden (ş) (s) ye değişerek iki (s) olmuştur:

Olurmussa.

8 — «Değil» kelimesi: olmak fiilinin menfisi yerinde ve madde asliye halinde kullanılmıştır.

Değilmişse : bu kelimenin üzerinde, teşdit işareti vardır. (Değilmişse) yerinde olup (ş), (s) harfine inkılâp etmiş ve iki (sin) olarak teşditli kullanılmıştır.

Bu (değilmişse) kelimesi, (olmamış olsa) yerinde kullanılmıştır.

9 — (*Len*) *len eklentisi*: menfi müzari'in sonuna gelerek Arabın (te-faül), yani olmayan bir şeyi olmuş gibi göstermek, manası yerine kullanılmıştır.

İşitmezlenmek : işitmemezlikten gelmek gibi

10 — *Rabit sığıları*:

A — Ta'kip rabitası, iki şekilde kullanılmıştır : Birinci şeklinde: (ce) nin sonundaki (k) düşmemiş ve bitiştiği zaman başa aldığı sesli harften sonraki (n) henüz meydana çıkmamıştır :

Depredicek : depredince.

İkinci şekli, iltizamının evveline « çün » edatı getirilerek yapılmıştır :
Çün süre : sürünce.

B : Tevkit rabitası fâili ile izafet terkibi halinde kullanılmıştır:
(Deprendiğinçe) gibi, ki (o deprendikçe) demektir.

11 — (*Görmek*) *fiili*: teşvik manasında mürekkep fiil teşkili için yardımcı olarak kullanılmıştır :

Sepegör : Serp.

İrgöre : erdire.

Urugör : ur.

12 — «*En, un*» *eklentileri*: atıf rabitası ile sıfatın sonunda (hâliyet) manasını ifade eder :

Kıluben : kılarak.

Susuzun : susuz olduğu halde.